

Lokal Historie

fra Sydøstjylland 2009

(fortsættelse af Vejle Amts Årbog)

Årbogen bringer historiske artikler fra samfundets dækningsområde, som er Fredericia, Hedensted, Horsens, Kolding og Vejle kommuner samt den tidligere Nørre Snede Kommune.

FORLAGET JELLING

Hedensteds 1000-årige trækirke

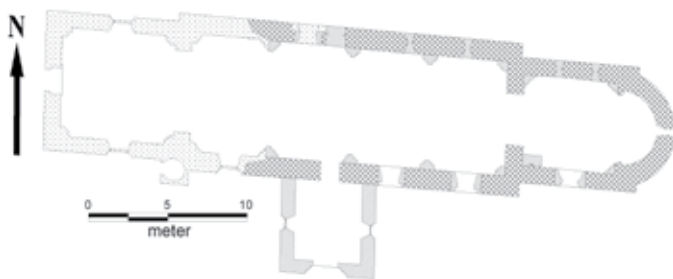
GULVVARME I EN MIDDELALDERKIRKE ER EN ALVORLIG SAG, FORDI INSTALLATIONEN FJERNER ALLE FORTIDSSPOR. SÅLEDES GIK DET OGSÅ I HEDENSTED KIRKE, HVOR NATIONALMUSEETS MEGET OMFATTENDE ARKÆOLOGISKE UNDERSØGELSE I 2007-08 BL.A. AFSLØREDE SPOR EFTER EN ÆLDRE TRÆKIRKE.

AF NANNA HOLM BENDTSEN OG HANS MIKKELSEN¹⁴

Ved første øjekast ligner Hedensted Kirke en typisk dansk sognekirke. På linje med mange kirker bestod kirken i Hedensted oprindeligt af et skib, kor og apsis, og hertil er senere i 1400-tallet tilføjet et tårn og et våbenhus. Lidt usædvanlig har kirken så sent som i 1939 fået nyt tårn, og i 2001 byggede man et dåbsværelse på kirkens nordside.¹

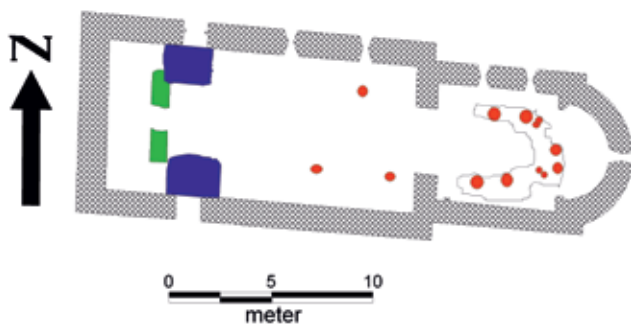
Begynder man at undersøge de danske sognekirker nærmere vil man opdage, at ikke to kirker er ens. Dette udsagn bekræftede Hedensted Kirke til fulde, da Nationalmuseet i 2007 fik lejlighed til at foretage en stor arkæologisk undersøgelse inde i kirken.²

Som udgravningen skred frem stod det klart, at stenkirken indeholdt flere overraskende detaljer, og det mest opsigtsvækkende var fundet af en trækirke. Det er forholdsvis sjældent, at man får mulighed for at udgrave en trækirke i Danmark. Derfor vil resultaterne fra trækirken blive mere detaljeret omtalt, end det efterfølgende afsnit om den stående stenkirke i Hedensted.

Grundplan af Hedensted Kirke, som den så ud efter ombygningen i 1939, hvor arkitekt Viggo Norn rev det gamle tårn ned og forlængede kirken mod vest. Siden er der i nord blevet tilføjet et dåbsværelse.

Grundplan af stenkirken, som den så ud, da den blev bygget omkring år 1150. Med rødt vises de 13 stolpehuller, der med sikkerhed kan tilskrives trækirken. De to blå markeringer er brønde, og det grønne er skelgrøften.

Da hele gulvarealet i Hedensted Kirke skulle udgraves, var der på forhånd store forhåbninger om at påvise en forgænger af træ. Straks påviste udgravningen flere stolpehuller i kirken. Nærmere undersøgelse af genstande samt stratigrafiske iagttagelser viste dog, at hovedparten af de påviste stolpehuller stammede fra stenkirkens brugsperiode, og ikke fra en forgænger.

Trækirken

Ved udgravningen blev fundet i alt 13 stolpehuller, der med sikkerhed kunne tilskrives den tidligere trækirke i Hedensted. Det viste sig at være en treskibet bygning med indvendige tagbærende stolper, og ikke som man normalt forestiller sig en trækirke med kor og skib på samme måde som de nuværende stenkirker. Ni af de 13 registrerede stolpehuller indgik som en del af den tagbærende konstruktion af indvendige stolper i den treskibede bygning. Stolpehullerne er noget ujævnt fordelt og står ikke parvis. Kirkebygningens konstruktion må således være en højremskonstruktion. De fire resterende stolper var en del mindre end de øvrige og har stået i kirkens østende to og to ad gangen. De mindre stolper var således blevet udskiftet på et tidspunkt i trækirkens funktionstid. Det er usikkert, hvilken funktion de små stolper har haft. Måske har de haft en funktion i forbindelse med alteret som stolper til triumfbuen, ligesom det var tilfældet i Jelling.³

I koret, hvor sporene fra trækirken var bedst bevaret, blev der under stenkirkens ældste lag, et granitskærvelag, fundet et lergulv. Lergulvet, der var ca. 5 cm tykt, var bevaret hen over stolpenedgravningerne, mens det lå op til de tagbærende stolper. Stolpesporet var således tydeligt i lergulvet. Lergulvet stoppede dog ikke ved yderkanten af stolperækken, som det ville have gjort, hvis kirkevæggen var placeret her. Det fortsatte i stedet en halv meter ud på den anden side af de tagbærende stolper. Her blev gulvet skåret af nedgravningen til stenkirkens fundament. Trækirkens væg skal således findes

Trækirkens østligste del set fra vest. På billedet er stolpehullerne markeret med en hvid skive. Det gule lerlag er trækirkens gulv.

mindst en halv meter på ydersiden af de tagbærende stolper. Lergulvet var, som ovenfor beskrevet, skåret af stenkirkefundamentet ud mod henholdsvis nord- og sydmuren i koret, men heller ikke i apsis var det muligt at se gulvets fulde udstrækning, da der her var et meget svært fundament eller en strækmur. Mellem de tagbærende stolper var store dele af gulvet blevet forstyrret i forbindelse med to dobbelte begravelser fra 1600- og 1700-tallet. Nord for den nordlige stolperække fandtes en støbt varmekanal fra 1939. Ved de østligste af de tagbærende stolper ved korets sydside sås tydelige spor af reparationer af gulvet. Gulvet har således fungeret i en længere periode, og det ser ud til, at der er blevet påført nye lag af ler. På store dele af gulvet var der dannet et smudslag af fasttrampet snavs. Det har indtil nu ikke været muligt at få nok organisk materiale ud af dette lag til en C14 datering.⁴ Den østligste del af lergulvet indenfor de tagbærende stolper var meget fortykket. Her var gulvet ca. 20 cm tykt. Desuden var der her intet smudslag eller nogen slidflade. Kunne dette være området for et alter? Der blev ikke fundet nogen genstande i lergulvet eller for den sags skyld i stolpefyldet. I stenkirkekor var i alt ti stolpehuller fra trækirken bevaret.

I skibet kunne kun tre stolper med sikkerhed tilskrives trækirken. Dog er det muligt, at der er flere af de påviste stolpehuller, der stammer herfra. Ud fra de arkæologiske undersøgelser er der flere stolpehuller, der passer ind i systemet til trækirken, men stratigrafisk var det ikke muligt at erkende tilhørsforholdet. I skibet var der ikke noget gulv bevaret fra trækirken, og af-

gravninger havde allerede i slutningen af 1200-tallet fjernet mange spor af de ældste lag fra stenkirkens tid. Stratigrafien blev således noget usikker, da det nu ikke var muligt at se nedgravningsniveauet for de enkelte stolpehuller, og dermed kunne skelne stilladshuller til stenkirken fra stolpehuller til trækirken eller andre konstruktioner. Heller ikke i skibet var der spor af trækirkens væg. Væggen må da sandsynligvis have stået på en fodrem, for i skibet var der gode iagttagelsesforhold, og en eventuel stolpegravet væg ville have været tydelig inde i skibet.

I alle 13 stolpehuller, var der tydelige stolpespor, og flere af dem i koret blev fundet som hulrum ned gennem stolpehulsnedgravningen. Da trækirken blev nedlagt, må de tagbærende stolper således være blevet skåret af ved jordoverfladen, og den jordgravede del af stolpen er herefter efterhånden rådnet væk. Det overliggende skærvelag fra stenkirkens opførelse indeholdt flere meget store stykker sten. Disse lå nogle steder hen over stolpesporet og har på denne måde beskyttet stolpesporet, så der ikke kom andet fyld heri, og derfor står de hule i dag. Stolpenedgravningerne var bevaret i 40 til 50 cm dybde og med samme bredde. Selve stolpesporet havde en diameter på 25-30 cm, og de tagbærende stolper har haft flad bund.

Trækirken i Hedensted har haft en minimumslængde på 15 m og en minimumsbredde på 7 m. Denne størrelse stemmer meget godt overens med de øvrige påviste treskibede trækirker fra 1000-tallet, blandt andet trækirken der blev fundet i 1984 i Tirup nær Bygholm vest for Horsens.⁵ Alt efter hvor væggen har været placeret, kan kirken have været noget større. Kirken har således minimum været 105 kvadratmeter stor – måske en dåbskirke – men ikke som de påviste store trækirker i Lund. Der har ikke været noget kor på trækirken, men kirken har haft form som et treskibet langhus med højremskonstruktion. Trækirken er gennem C14 dateringer dateret til anden halvdel af 1000-tallet. Bedømt ud fra stenkirkens ældste lag er trækirken blevet afløst af den nuværende stenkirke i midten af 1100-tallet.

Trækirkens konstruktion gav nogle hovedbrud ved undersøgelsen. Var der virkelig tale om en trækirke, eller var det en vikingehal, vi havde påvist. Ved nærmere gennemgang af tidligere udgravede trækirker har det vist sig at hovedparten af disse, ligesom trækirken i Hedensted, har været bygninger uden kor og formentlig treskibet i deres opbygning. Her tænkes på trækirken blandt andet i Tirup, Sebbesund, Værløse, Snoldelev, Kongemarken ved Roskilde og Brørup. I flere tilfælde har det været ønsket at finde koret til bygningen, og de manglende spor er ofte blevet bortforklaret. Den nye gen-

nemgang viser, at trækirkerne i 1000-tallets Danmark med få undtagelser alle har været uden kor og med stor sandsynlighed også treskibet.⁶

Brønde og skelgrøft

I forbindelse med udgravningen af den tidligere trækirke i Hedensted blev der fundet flere anlæg, der blev tolket som sammenhørende med denne. Her var der tale om to store brønde samt en skelgrøft. Efterfølgende er alle elementerne blevet dateret via C14 datering og er dermed også af naturvidenskabelig vej blevet dokumenteret til samme tidsperiode. Mere herom senere i afsnittet.

De to brønde, der blev fundet ved udgravningen, havde også i forhold til den nuværende kirkes udstrækning en meget interessant placering. Brøndene var nærmest identiske og var placeret under og indenfor henholdsvis den nuværende kirkes nord- og syddør. De to brønde har målt to meter i længde, bredde og dybde og har været placeret udendørs ca. fire meter vest for trækirken. Oprindeligt har de haft træsatte sider af tilpassede træplanker. Ved udgravningen af brøndene sås de formuldede plankespor tydeligt i hele brøndenes dybde.

I bunden af den nordre brønd sås der tydelige spor af, at den havde været brugt over en længere periode med flere cm tykke aflejningslag i bunden. Sydbrønden havde til gengæld kun et tyndt aflejningslag i bunden og har derfor måske kun været i brug i kort tid. I begge brønde kunne det konstateres, at de var blevet sløjfet og opfyldt i én omgang. Øverst var de to brønde blevet fyldt med sten. Denne tilfyldning blev, på baggrund af fund af keramik, dateret til sidste halvdel af 1000-tallet.

Brøndene er allerede blevet nedlagt i trækirkens funktionstid. Udover træresterne fra brøndenes sider blev der ikke fundet nogen rester af konstruktioner i forbindelse med de to brønde. Baggrunden for tolkningen af brøndenes korte funktionsperiode er flere ting. For det første var det slamlag, der var dannet i bunden af brønden meget lille, og der blev ikke fundet mange rester af organisk materiale, som ellers ville have lagret sig i bunden af brønden over en længere periode. Desuden blev der taget jordprøver fra alle lag i begge brønde, og foreløbige dateringer daterer brøndenes funktionsperiode til anden halvdel af 1000-tallet.⁷

Dateringen er foretaget på baggrund af fragmenter af noget uforkullet birketræ, der har lagret sig i brønden i brugsperioden. Dateringerne viser så-

ledes en samtidighed mellem trækirkens stolpehuller og begge brønde.

Hvilken funktion brøndene har haft er meget usikker. Givet er det, at de to brønde har fungeret tilnærmelsesvis samtidig, at de har samme dimensioner, og at de er placeret symmetrisk både i forhold til den tidligere trækirke, men også i forhold til den nuværende stenkirke. Det er ikke første gang, der bliver fundet brønde i forbindelse med fund af trækirker; det ses både ved S:t Drotten og S:t Maria Minor, begge i Lund. Begge steder blev brøndene tolket som dåbsbrønde, men om det var denne funktion, de to brønde har haft i Hedensted, må stå hen i det uvisse. Der blev ikke fundet nogen sikre vidnesbyrd herom. Dog kunne en sådan funktion forklare brøndenes korte funktionsperiode.

Efterhånden som alle voksne var blevet døbt, var det herefter kun nødvendigt med en almindelig døbefont. Men brøndene kan også tænkes bare at have været brønde, som har været brugt til at hente vand i til almindelige gøremål og til sikring af kirken mod brand. Fremtidens kirkeundersøgelser må være opmærksomme på fænomenet og kan forhåbentlig give os et svar herpå.

Vest for brøndene fandtes resterne af en skelgrøft. Grøften havde en bredde og en dybde på ca. 50 cm. Skelgrøften har ikke stået som en åben grøft, men som en grøft der er blevet gravet for derefter at blive fyldt op af et andet materiale. På jordoverfladen har der formentlig stået et mindre hegn, der har markeret skellet. En skelgrøft eller kirkegårdsafgrænsning, der var konstrueret på denne måde, er efterhånden blevet fundet ved mange kirkegårdsudgravninger blandt andet i Tirup, Sebbesund og på Kongemarken ved Roskilde.

Der kunne tydeligt ses flere nedgravninger i grøften samt mange forskellige opfyldninger. De ældste lag i skelgrøften bestod af sammenbrændte græstørv samt rester af formuldede planker. Denne ældste del af grøften er, ved hjælp af C14 datering, blevet dateret til jernalderen – 400-tallet e. Kr. Den yngste påfyldning af grøften, og den del af grøften som har fungeret i den periode, hvor trækirken har stået på stedet, bestod af lyst, gult sand. I sandet var der ikke mange rester af organisk materiale, men ud fra otte ukrudtsfrø er dette lag, igen ved hjælp af C14 datering, dateret til år 1040-1110. De to brønde var placeret helt op af skelgrøften, og i forbindelse med nedlæggelsen af brøndene er dele af grøften også blevet fjernet. Om grøften har været på alle sider af kirken vides ikke. At trækirken var placeret så tæt på skelgrøften, som tilfældet var i Hedensted, afviger noget fra de øvrige fund af skelgrøfter.

Ofte findes kirken i centrum af afgrænsningen, men som det også kunne konstateres i Tirup, er dette ikke altid tilfældet.

Kan det tænkes, at placeringen skyldes topografiske forhold og gamle administrative inddelinger?

Skelgrøften var en gammel markering, men præcis hvad grøften har markeret, kan der kun gisnes om ud fra det lille stykke, der blev påvist ved undersøgelsen. Det må dog formodes, at skellet markerede en toftegrænse; en adskillelse mellem et område med dyrehold og bygninger eller lignende, da trækirkens udstrækning accepterer denne grænse. I forbindelse med nedlæggelsen af trækirken og opførelsen af stenkirken sløjfes skellet, og stenkirken blev bygget hen over dette.

Stenkirke

Som nævnt i indledningen ligner Hedensteds nuværende kirke størstedelen af de øvrige danske sognekirker. I Hedensted opførte man efter tiden med trækirken en stenkirke i midten af 1100-tallet bestående af et skib, kor og apsis. Hertil tilføjedes i 1400-tallet både et nyt tårn og våbenhus. På grund af pladsmangel blev kirken udvidet i 1939, hvor man nedrev tårnet, forlængede kirken mod vest og opførte et nyt tårn.

Endelig fik menighedsrådet lov til i 2001 at opføre et dåbsværelse på kirkens nordside.⁸ De to seneste indgreb i kirken – tårnbyggeri i 1939 og nyopførelse i 2001 på kirkens nordmur – er usædvanlige i dansk kirkebyggeri. Ligeså er etablering af gulvvarme i en sognekirke fra middelalderen – se note 2.

Stenkirken opføres i midten af 1100-tallet

I midten af 1100-tallet var mange stenkirker under opførelse i Danmark. Trækirkens tid var ved at rinde ud, og større kirker var påkrævet. Hedensted Kirke er en kvaderstenskirke opført af tilhugne granitkvadre, og flere mønter fra de ældste lag daterer kirkens opførelse til o. 1150 – se afsnit om genstande.

Den romanske kirke. Med blå vises de vægbænke, der blev fundet ved udgravningen. Det gule er kirkens oprindelige trin mellem skib, kor og apsis. Rød og grøn markerer de fire blystøbegruber og støbeformen.

Kirken ligger i Hatting Herred og her er samtlige kirker – bortset fra Hedensted – opført i frådsten, også kaldet kildekalk. Dog ved vi, at gavlene i den oprindelige kirke i Hedensted var opført af frådsten. Dette materiale var i den tidlige middelalder et udbredt byggemateriale i området mellem Horsens og Vejle, hvor størstedelen af kirkerne er bygget af frådsten. Alle kirker er opført med skib og kor, men modsat størstedelen af herredets øvrige kirker har Hedensted Kirke også en apsis.

I det følgende vil de mest iøjnefaldende og spændende iagttagelser under udgravningen af stenkirken i Hedensted blive præsenteret.

De ældste spor af stenkirken var kirkens fundament, som kunne iagttages flere steder i kirken. Af sikkerhedsårsager kunne fundamentene ikke undersøges nærmere. Der ses forskellige opbygningsmetoder af fundamentet i henholdsvis kor og skib, og nærmere undersøgelser viser, at koret er ældst. Bemærkelsesværdigt for Hedensted Kirke er det store og meget svære fundament, der blev fundet i apsis.⁹

Fundamentet er opbygget af flere lag sten med lerlag imellem, ligesom korets øvrige fundamenter. Fundamentet fylder hele apsiden og følger således ikke apsismuren. Hvorfor fundamentet her har været bygget så svært uden at have nogen egentlig bærefunktion vides ikke. Måske har det oprinde-

Skærvlag i kor. Herunder ses et tyndt lerlag fra trækirken. Stenene er fra gravkammer til præsten Anders Vejle og hustru. Foto fra syd.

ligt været meningen, at kirken skulle opføres med en ret korafslutning mod øst, uden en apsis.

Måske havde man allerede udlagt fundamentet til den rette korafslutning, da man besluttede sig for at opføre en apsis, hvorfor man valgte ét stort sammenhængende fundament under apsis.

Som nævnt er kirken opført af granitkvadre, og enkelte frådstenskvadre. Det store arbejde med at tilhugge den enkelte kvader er foregået i eller tæt ved kirken, da der blev fundet et skærvelag nederst i stenkirkens lag. Tydeligst er skærvelaget i kirkens kor, hvor det flere steder er over 25 cm tykt. Laget består nederst af frådstensstykker og herover granitstykker, der er blevet hugget af kvaderne under deres forarbejdning til byggesten. Skærvelaget er også fundet flere steder i skibets østlige del, men her er det kun op til 4 cm tykt og består ikke som i koret udelukkende af skærver og stenmel, men også af sand. Niveauforskellen mellem skib og kor er næppe tilfældig, da koret på denne måde fysisk blev hævet i forhold til skibet. Forskellen kunne samtidig vise, at koret med alteret var kirkens ophøjede sted, hvor kun præsten havde adgang.

Forskellen mellem skib og kor kunne også ses i triumfvæggens søndre mur, hvor aftrykket af et trin kunne anes. Endnu et trin fra kirkens opførelse

Trin mellem kor og apsis fra kirkens opførelse. Tæt ved trinnet teglgulv fra 1300-tallet. I forgrunden en række af teglsten over 1600-tals gravkammeret i koret. Foto fra sydvest.

registreredes, nemlig mellem kor og absis. Dette trin var stort set intakt og lå gemt under det gulv, der blev lagt ved en stor ombygning i forbindelse med tårnbyggeriet i 1939. Trinnet var lavet af tilhugget granit og placeret direkte ned i skærvelaget.

I flere kirker er tidligere dokumenteret, at kirken fra starten af har haft bænke langs ydervæggene i skibet. Det synes også at være tilfældet i Hedensted, hvor der blev fundet rester af stenbænke umiddelbart nedenfor, hvor prædikestolen nu er placeret ved sydmuren, og ved kirkens vestmur.

Endelig skal omtales en spændende opdagelse fra kirkens tidlige periode. Oftest er træ og andre organiske materialer helt formuldet, når de fremgraves i arkæologiske udgravninger, hvorfor det er vanskeligt at give en sikker tolkning af funktionen. I Hedensted lykkedes det at finde kirkens ældste gulvlag, som var lavet af træ. Selve plankerne har ligget på tværs af kirken, og de har hvilet på strøer, der har ligget i kirkens længderetning.

Under plankegulvet var dannet et smudslag af sand og skidt, som var faldet ned mellem træplankerne, heriblandt også en del mindre genstande, såsom mønter og forskelligt dragttilbehør. Smudslaget er det mest fundrige gulvlag i kirken. Smudslaget blev fundet stort set i hele skibet, men senere nedgravninger havde fjernet en del af laget.

Trin af tilhugne granitkvadre mellem kor og absis. Her er de mere fritlagte end på billedet side 14. Foto fra vest.

Trægulvet formodes at være kirkens ældste gulv, og mønterne i smudslaget taler for, at trægulvet ophørte med at fungere i slutningen af 1200-tallet.

1300-tal, blystøbe-gruber og teglgulv

I slutningen af 1200-tallet eller i begyndelsen af 1300-tallet gennemgik kirken en større renovering. Håndværkernes aktiviteter ses især i vestenden af den oprindelige kirke.

Hedensted Kirke er tækket med et blytag, og det har sandsynligvis været tilfældet i hele stenkirkens levetid. Sådan et blytag holder ikke evigt, og o. 1300 var flere af kirkens blytagplader blevet udskiftet, og vinduerne havde fået nye blysprosser. For at kunne udføre dette arbejde har det været nødvendigt at støbe nye tagplader samt have rigelige mængder af flydende bly til rådighed. Blytækkeren har opført sine blystøbe-gruber inde i kirken mellem nord- og syddøren, hvor han kunne udnytte den træk, der naturligt blev skabt mellem de to åbne døre.

Der blev fundet rester af mindst fire blystøbe-gruber, som har afløst hinanden. Gruberne var halvkugleformet, lerforede fordybninger hvori blyet blev

Blystøbe-grube opbygget af et tykt lerlag, i toppen den orangebrændte lerskorpe. I bunden ses rester efter sidste blystøbning. Foto fra øst.

smeltet direkte. På grund af de høje temperaturer ved smeltning af blyet var grubernes overflade stærkt rødbrændte. I bunden af gruberne var et lag af smeltet bly eller slagge bevaret. Varmepåvirkningen i gruberne har været så høj, at leret sprækkede, og blyet er løbet ned i disse. Umiddelbart øst for den største og bedst bevarede af ovnene blev fundet et anlæg, der tolkes som en

støbeform. Støbeformen har bestået af en rektangulær trækasse med en flad sandforet bund. Heri har man hældt det smeltede bly og derved støbt blypladerne, der skulle lægges på taget. Denne form for smeltegruber er meget almindelig i de danske kirker.¹⁰

Efter blystøbningen og de øvrige arbejder i kirkens vestende har kirken fået nyt gulv. Det tidligere trægulv blev udskiftet med et teglgulv af røde munkesten. Herfra var bevaret små partier, og kun i koret og et enkelt sted i skibet kunne stenenes oprindelige forbandt iagttages; et såkaldt sildebens mønster. Under teglgulvet lå et afretningslag af sand, og dette var det mest udbredte og bedst bevarede gulvlag fra kirkens middelalderlige periode. Teglfisegulvet blev som sagt lagt efter renoveringen og fungerede helt frem til hvælvslagningen i første tredjedel af 1400-tallet.

Hvælvslagning i første tredjedel af 1400-tallet

Hedensted Kirke har på linje med landets øvrige kirker fra starten af været forsynet med et fladt loft. I løbet af 1300-tallet og langt ind i 1400-tallet blev mange kirker forsynet med munkestensbygget hvælv, som betød, at kirkerummet helt ændrede karakter. Først og fremmest blev kirkerummet højere, da hvælvene var placeret højere end det oprindelige loft. Langs med kirkens mure blev nu placeret hvælvpillen, som brød de glatte murflader, ligesom disse hvælvpillen medførte store ødelæggelser af kirkens kalkmalerier. Opbygning af selve pillen betød at kalkmalerier og murværk borthuggedes, for at den nye pille kunne få forbandt med væggen. Ofte blev fremstillet nye kalkmalerier, som tog hensyn til den nye opdeling af kirkens vægge.

Desuden befandt en del af de gamle kalkmalerier sig nu over de nye hvælv i de såkaldte hvælvlommer. Disse lommer er ofte efterfølgende blevet opfyldt med alle former for byggefald fra kirkerenoveringer, og det har i mange tilfælde skadet de gamle kalkmalerier.

I forbindelse med hvælvslagningen i Hedensted Kirke var blevet aflejret en del byggelag på kirkegulvet, og der var foretaget en del nedgravninger til det stillads, som har været benyttet til opbygning af hvælvene. Sporene fra disse aktiviteter fandtes over alt i den oprindelige kirke og var meget tydelige.

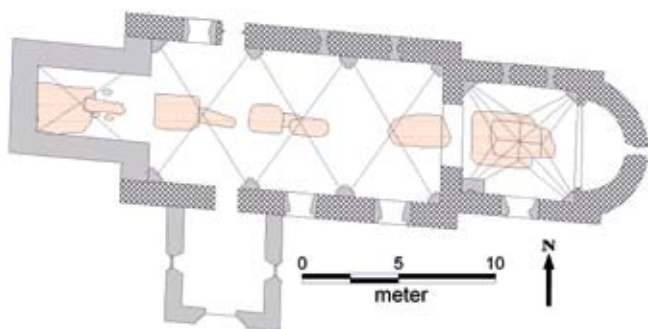
De fleste af de registrerede stilladshuller, kan henføres til opførelsen af hvælvene, bl.a. blev der i samtlige stilladshuller fundet teglstumper. Der er i forbindelse med stilladshullerne fundet en del træpløkker, som måske har hjulpet med til at fastholde konstruktionen.

Til venstre ses fundament til hvælpille, placeret under prædikestolen. Foto fra vest. Til højre de eneste bevarede teglfliser fra et 1400-tals gulv, nedsunket i en dyregang.

Hvælvene er som nævnt alle blevet bygget af teglsten og hviler på et fundament af granitsten. Ved den arkæologiske undersøgelse blev disse fundamenter undersøgt nærmere, og blandt fundene var en del mønter, især hulpenninge. Samtlige mønter synes at være slået før ca. 1425, hvorfor opførelsen af hvælvene muligvis kan dateres til første tredjedel af 1400-tallet. Mønterne giver således en ældre datering af hvælvene, der traditionelt kædes sammen med biskop Jens Iversen Lange (1449-82), hvis våbenskjold tidligere prydede skibets østligste hvælv.

Efter opførelsen af hvælvene er der igen blevet lagt et teglgulv. Det var det yngst bevarede gulvlag, udover det, der stammer fra det nyligt fjernede gulv fra 1939. Det underliggende afretningslag blev kun fundet enkelte steder, og selve gulvet gav sig kun til kende i form af tre fliser, på et sted hvor

Hedensted Kirkes grundplan fra midten af 1400-tallet og frem til 1939. Den romanske kirke er tilføjet et gotisk tårn, våbenhus og der er indsat hvælv. I kirkens øst/vest-akse ses nogle af de mange 1600-1700-tals grave.

Til venstre ses sydside af gravkammer i kor, antagelig bygget til præsten Anders Vejle og hustru. De to synlige kister er fra to yngre begravelser. Foto fra nordvest. Th.: Morten Gjødsens gravkammer i kirkens oprindelige tårn. Fjernvarmekanal fra 1939 har ødelagt kammeret. Foto fra nord.

afretningslaget var faldet sammen på grund af en dyregang. Teglfiserne var her i modsætning til det tidligere gulv af munkesten kvadratiske, og noget hårdere brændt.

16-1700-tals begravelser

Fra 1400-tals teglgulvet var der et spring i jordlagene frem til anden halvdel af 1600-tallet. Fra den tid og ca. 150 år frem, blev der foretaget flere begravelser inden i kirken. Der er ikke bevaret gulvlag fra denne periode eller spor af andre konstruktioner. Fra de skriftlige kilder vides det, at kirken i 1700-tallet gennemgår en gennemgribende renovering med bl.a. opsætning af nye kirkebænke. Det kunne tænkes, at gulve fra 1500- og 1600-tallet var blevet fjernet ved ombygningen.

De få grave inde i kirken stammede hovedsageligt fra 1700-tallet. Derudover var der fire børnegrave fra middelalderen inde i den oprindelige del af stenkirken. 1700-talsgravene er generelt placeret tre steder inde i kirken, nemlig i tårnet, i skibets midtergang og i koret.

I kirkens kor blev fundet to dobbeltgrave nedgravet næsten samme sted. Det ældste gravkammer var opbygget af granit- og teglsten sat i en lermørtel og kalket på indersiden. Det formodes at gravkammeret stammer fra 1600-tallet. Denne formodning bunder i kammerets udformning og opbygning, samt en skriftlig kilde, der fortæller, at Anders Vejle, som var præst ved kirken, og dennes hustru blev begravet i koret i henholdsvis 1676 og 1678.¹¹

En gennembrydning svarende til en kistes størrelse i kammerets sydvestlige hjørne tyder på, at en kiste er blevet skubbet ind i kammeret, og at de to individer derfor ikke er blevet begravet her på samme tid.

Gravkammeret formodes oventil at have været forseglet med træplanker, der siden er blevet fjernet. Gravkammeret blev ikke tømt, da begravelserne ikke ville blive forstyrret af den kommende gulvvarme. Sikre beviser for hvem der er begravet og en præcis datering af gravene blev derfor ikke fundet.

I 1400-tals tårnet fandtes også et gravkammer. Dette var ligeledes sat i granit- og teglsten med lermørtel og kalket på indersiden. Gravkammeret har tilhørt den tidligere præst ved kirken, Morten Gjødsen, søn af Anders Vejle. Et epitafium ophængt i kirken fortæller om hans gerninger, og at han blev begravet her i 1708. Gravkammeret var blevet ødelagt ved udgravning til fjernvarmekanaler i 1939, og der blev i selve kammeret ikke fundet mange spor af kisten eller skelettet. Ved det store anlægsarbejde i 1939 blev kirkens oprindelige vestmur og kirketårnet fra 1400-tallet nedrevet, og de voldsomme gennemgravninger i gulvlagene fjernede store dele af kirkens historie, som derfor desværre er gået tabt.

Genstande fra stenkirken

Ved udgravningen af stenkirkens gulvlag blev der fundet mange genstande, som relaterer til kirkens brug og de mennesker, der har brugt den gennem de mange hundrede år, den har fungeret. Nogle lag var særlig fundrige med hensyn til genstande. Et af dem var det smudslag, der var blevet dannet under stenkirkens første gulv. Det første gulv var, som ovenfor beskrevet, et stort plankegulv af egetræ, som har hvilet på nogle strøer. Igennem revnerne mellem plankerne er der, i de første knap 150 år af kirkens levetid, faldet rigtig mange små og fine genstande.

I det følgende vil et lille udvalg blive beskrevet. Den mest spektakulære genstand fra dette lag var en mønt slået af Valdemar I (den Store). Der var tale om en sølvbrakteat, hvilket vil sige, at den kun er slået fra én side med et organisk motiv. Mønten er, af Nationalmuseets Mønt- og Medaljesamling, blevet tilskrevet den nørrejske gruppe og dateret til år 1160.¹²

Der blev i alt fundet tre af disse brakteater i Hedensted Kirke. Udover brakteaterne blev der også fundet tre andre mønter fra Valdemar den I. Det er blandt andet disse fund, der var med til at datere stenkirken til at være bygget omkring år 1150.

Den ældste mønt, der blev fundet ved udgravningen, var en ny mønttype. Der blev i alt fundet tre af denne type. Mønten tilskrives Valdemar I den Store og dateres til o. 1160. Mønten er fundet i kirkens ældste gulvlag.

I samme fundrige smudslag blev der fundet mange genstande fra de personer, der har brugt kirken i den ældste periode. Særligt mange pyntegenstande har fundet deres vej ned mellem gulvets brædder. Der blev blandt andet fundet mange rembeslag, som er små emblemer, der har pyntet bæltet. Hovedparten af beslagene har været af bronze, men også jern og forgyldt messing har været brugt. Flere har været sirligt udført og vidner om godt håndværk. Kvinderne må have haft flot opsat hår, hvor dekorerede hårnåle har været en del af pynten. Udover flere bronzehårnåle blev der fundet nåle dekoreret med glasperler. Kvinderne har ligeledes båret spænder på deres tøj, hvilket flere fibeltorne vidner om, og der har været påsyet forskellige pyntebeslag på tøjet. Et meget fint lille spænde, der blev fundet i laget, var et forgyldt blikdragtspænde, der stammer fra tidlig middelalder.¹³ Af andre personlige genstande fra laget blev der fundet kamme, knive, knapper, snørenåle og bæltespænder.

Der har også været tid til at slappe af og hygge inde i kirken. Der er blevet fundet tre spillebrikker fra kirkens ældste tid. Den ene er særlig flot og er udført af ben i tre lag. Den er både dekoreret på over- og underside med punktcirkelornamentik. To af de tre spillebrikker må, ud fra fundsituationen, stamme fra perioden, hvor stenkirken var under opførelse, og man må således tænke sig, hvordan håndværkerne har hygget sig i deres tiltrængte pauser. Den sidste er fundet i smudslaget ligesom de øvrige omtalte genstande.

Også kirkelige genstande har fundet deres vej ned mellem gulvets brædder. Her tænkes især på fragmenter af benplader fra et flot dekoreret relikvieskrin. Skrinet må være faldet ned fra alteret, og ved faldet blev benstykkerne slået af. Også fragmenter af et røgelseskar blev fundet. Her var tale om to fragmenter af karets overdelt samt et stykke af den kæde, der har fastholdt karet. Om vi her skal forestille os resultatet af en lidt for ivrig alterdrengs svingen med karet, kan kun fantasien fortælle os.

Et lille udvalg af de personlige genstande der er tabt i stenkirken de første 150 år. Øverst til venstre er tre hårnåle, hvor af to er med glasperle. Øverst i midten ses et blikdragtspænde. De øvrige genstande er alle rembeslag eller remspænder.

Trods mange ombygninger af Hedensted Kirke gennem tiden viste udgravningen i år 2007-08, at kirken fortsat gemte på en spændende historie.

Noter:

- 1 Hvor intet andet er nævnt, stammer oplysningerne i denne artikel fra rapporten om udgravningen af Hedensted Kirke. Den er journaliseret under j. nr. 586/2007 på Antikvarisk Topografisk Arkiv på Middelalder & Renaissance på Nationalmuseet, og den er skrevet af denne artikels to forfattere.
- 2 Hedensted Menighedsråd havde af Haderslev Stiftsøvrighed fået tilladelse til at installere gulvvarme i kirken. Dette indgreb betyder, at der skal graves så dybt, at stort set alle levn fra kirkens historie fjernes. Nationalmuseet foretog udgravningen fra begyndelsen af oktober 2007 til påske 2008 i samarbejde med Horsens Museum. Daglig leder var Ba. stud. Nanna Holm Bendtsen, mens museumsinspektør Hans Mikkelsen, Nationalmuseet var udgravningsleder. Desuden deltog Ba. stud. Majken Ryeholm Hansen, Ba. stud. Lise Hjort Riishede, Ba. stud. Louise Schelde Jensen, Cand. mag. Felix Vestergaard og gartnerarbejder Britta Jørgensen. Skoleelev Frederik Schelde-Jensen, Tommerup Efterskole var i praktik en uge. Alt materiale opbevares på Nationalmuseet under j. nr. 586/2007.
- 3 Krogh 1982 s. 183-216.
- 4 I samarbejde med Marianne Høyem Andreasen fra Moesgård Museums konserverings- og naturvidenskabelige afdeling, er der udtaget jordprøver til undersøgelse af makrofossiler og videre C14 -datering.
- 5 Kieffer-Olsen, Boldsen og Pentz 1986 s. 24-51.
- 6 Bendtsen 2009.
- 7 Heinemeier 2009.
- 8 Haderslev Stiftsøvrighed havde givet tilladelse til byggeriet på kirkens nordside, hvilket betød, at man var nødt til at genåbne den tilmurede dør i kirkens nordside. Heri var imidlertid malet et kalkmaleri med Syndefaldet fra midten af 1500-tallet, som blev registreret og nu er ophængt i kirken. Alt materiale opbevares på Nationalmuseet under j. nr. 525/2001.
- 9 Et lignende fundament blev registreret i Værløse Kirke ved en arkæologisk undersøgelse, j.nr. 212/56.

Øverst ses benstykker fra et relikvieskrin. Nederst to fragmenter fra et røgelseskar og en tilhørende kæde.

- 10 Rensbro, 2007 s. 169-170.
- 11 Gravsten over præsten Anders Vejle og hustru er opsat i våbenhuset ved Hedensted Kirke.
- 12 Ingvardson 2008.
- 13 Baastrup og Petersen 2008 s 8-11.
- 14 Arkæolog Nanna Holm Bendtsen afleverede i maj 2009 sit hovedfagsspeciale om Hedensted Kirke ved Afdeling for Middelalder- og renæssancearkæologi - se litteraturliste. Hans Mikkelsen er museumsinspektør ved Nationalmuseet.

Litteraturliste:

- Baastrup, Maria P. og Peter V. Petersen 2008: Smykkemode. Skalk. s. 8-11.
- Bendtsen, Nanna Holm 2009: Hedensteds tårn og kirker. En diskussion af 1000-tallets trækirker ud fra det danske og skånske arkæologiske materiale samt Hedensteds romanske kvaderstenskirke set i lyset af områdets øvrige romanske kirker. Upubliceret hovedfagsspeciale afleveret på Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi. Aarhus Universitet.
- Heinemeier, Jan 2009: Rapport om C14 datering af prøver fra Hedensted Kirke 25. februar 2009. Findes i Topografisk Arkiv på Middelalder & Renæssance på Nationalmuseet under Hedensted Kirke.
- Ingvardson, Gitte T. 2008: Rapport om mønterne fundet i Hedensted Kirke. 2. september 2008. Findes i Topografisk Arkiv på Middelalder & Renæssance på Nationalmuseet under Hedensted Kirke.
- Kieffer-Olsen, Jakob., Jesper L. Boldsen og Peter Pentz 1986: En nyfundet kirke ved Bygholm. Vejle Amts årbog. 1986. s. 24-48.
- Krogh, Knud J. 1983: The royal viking-age monuments at Jelling in the light of recent archaeological excavations. Acta Archaeologica vol. 53. s.184-215.
- Mikkelsen, Hans 2008: 1000-tals dåbskirke i Hedensted? Haderslev Stift. Nyhedsbrev sept. 2008, s. 2-3.
- Rensbro, Henriette 2007: Spor i kirkegulve. De sidste 50 års arkæologiske undersøgelser i kirkegulve som kilde til sognekirkernes indretning og brug i middelalder og renæssance. Upubliceret Ph.d. afhandling afleveret på Afdeling for Middelalder- og Renæssancearkæologi. Aarhus Universitet.